

Mariola Jakubowicz

(Poland, Warsaw, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences)

Bulg. *покруса* and Pol. *skrucha*

Abstract: The article discusses two Slavic lexemes that fall into the semantic field of emotions: Bulgarian *покруса* and Polish *skrucha*. Both nouns arose independently of each other as derivatives based on the continuants of the Common Slavic verb **krušiti* ‘to crush, to grind’. The lexemes are discussed against the background of other Slavic words belonging to the semantic field of emotions that derive from the verb **krušiti*. Other names for feelings that follow the same motivational model are also presented, i.e. those based on concepts related to the destruction of something.

Keywords: the semantic field of emotions, semantic motivation, Common Slavic **krušiti*, Bulgarian *покруса*, Polish *skrucha*

Мариола Якубович

(Полша, Варшава, Институт по славистика, Полска академия на науките)

Бълг. *покруса* и пол. *skrucha*

Резюме: Разглеждат се две славянски лексеми, които попадат в семантичното поле на емоциите: бълг. *покруса* и пол. *skrucha*. И двете съществителни са възникнали независимо едно от друго като девербални производни на базата на континуантите на праславянския глагол **krušiti*, чието основно значение е ‘раздробявам, разтрошавам’. Лексемите се анализират на фона на други славянски производни от **krušiti* от семантичното поле на емоциите. Представени са и други названия на чувства, които реализират същия мотивационен модел, т.е. в основата им са залегнали понятия, свързани с унищожаване на нещо.

Ключови думи: семантично поле на емоциите, семантична мотивация, праслав. **krušiti*, бълг. *покруса*, пол. *skrucha*

На Лули – с дълбока покруса

Bulg. *покруса* i pol. *skrucha*

Uczucia smutku i żalu można nazwać na różne sposoby. W języku bułgarskim najczęstsze z nich to *скръб*, *тъга*, *печал*, *мъка*. W języku polskim *żał* i *smutek*. Większość tych leksemów ma pochodzenie prasłowiańskie, na które wskazują dokładne odpowiedniki w innych językach słowiańskich. W tym artykule chcę się zająć dwoma spokrewnionymi z sobą wyrazami derywowanymi od kontynuantów jednego prasłowiańskiego czasownika.

* Artykuł powstał w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr rej. 11H 16 0266 84, pt. „Słownik prasłowiański. Tom XI (wersja cyfrowa)“.

Bułg. *покрѣса* jest jednym z rzadszych wyrazów oznaczających smutek, czy przygnębienie. Powstał na gruncie słowiańskim, ale nie ma dokładnych odpowiedników w innych językach słowiańskich, z czego można wnioskować, że jest oryginalnym tworem bułgarskim. Pol. *skrucha* również jest tworem powstałym na gruncie jednego języka, choć poza polskim można ją spotkać w języku białoruskim i ukraińskim. Podstawą obu wyrazów jest psl. czasownik *krušiti* oznaczający czynność rozdrabniania.

Motywacje semantyczne rzeczowników oznaczających uczucia żalu i smutku

Typologicznie *покрѣса* i *skrucha* wpisują się w cały szereg nazw uczuć, motywowanych pojęciami niszczenia poprzez zgniatanie, miażdżenie, ściskanie itp. Pojęcie niszczenia realizowanego na różne sposoby jest głównym źródłem motywacyjnym wyrazów z pola semantycznego żalu i smutku. U podstawy tego typu motywacji stoi metafora, przekładająca ból fizyczny na ból duchowy. W niektórych wypadkach dopuszcza się też podłoże realnie związane z torturami, bądź to z dawnymi obyczajami pogrzebowymi, np. w wypadku motywacji związanych z paleniem. Często można zaobserwować następujący schemat:

Czynność niszczenia związana z użyciem siły > doznawanie bólu wywołanego tą czynnością > uczucie kojarzone z bólem.

Poniżej podaję przykłady nazw uczuć wyprowadzanych od czasowników oznaczających niszczenie, z których część wywodzi się z prasłowiańszczyzny:

ros. *грусть* < **grustь* ‘smutek’ – derywat od psl. **gruditi* ‘gnieść, ugniatać’, ‘miażdżyć; rozdrabniać, kruszyć’ (por. słn. *grūditi* ‘gryźć, rozgryzać; męczyć’, dłuż. dial. *gružiš* ‘przygniatać’);

bułg. *гружа*, ukr. *гру́жа* < **gryža* – derywat od **gryzti* ‘gryźć’;

ukr. *гру́зома* ‘troska, zmartwienie’ < **gryzota* (por. pol. *zgryzota*) – derywat od **gryzti* ‘gryźć’;

bułg. *печал*, ros. *печаль* < psl. **pečalbь* od **pekti* ‘piec’;

Podobny model można zaobserwować w poszczególnych językach słowiańskich:

pol. *załamanie* ‘przygnębienie, depresja’ – do *łamać* ‘łamać’;

czes. *zdrčenost* ‘przygnębienie, załamanie’ – do *zdrtit* ‘druzgotać, miażdżyć’;

bułg. i ros. *у́гнетѣние* ‘przygnębienie’ – od *у́гнетать* ‘gnieść, ugniatać’;

słn. *potlāčenost* ‘przygnębienie’ – od *potlāčiti* ‘przygnieść, zdusić’;

serb. i chorw. *pòtīštenōst* ‘przygnębienie, depresja’ do *tīštiti* ‘przyciskać, uciskać’;

bułg. *номѣчатост* ‘przygnębienie’ od *номѣча* ‘przycisnąć’;

słn. *sklīčenost*, ches. *sklīčenost*, ‘przygnębienie’ – derywat od *sklīčit* ‘przygnębić’, dawne ‘otoczyć; spętać, ścisnąć’;

czes. *stīsňenost* ‘ciasnota’, ‘przygnębienie’ od *stīsňit* ‘ścisnąć’, ‘przygnębić’;

serb. i chorw. *tjeskoba* ‘przygnębienie’ < ‘ciasnota’.

Formalnie wśród wymienionych nazw dominują najprostsze twory dewerbalne: rzeczowniki odczasownikowe na *-nije* oraz rzeczowniki odimiesłowowe na *-ostь*.

Derywaty od psl. **krušiti* na tle ogólnosłowiańskim

Wykorzystanie metafory ‘kruszyć’ fiz. > ‘kruszyć’ psych. jest zjawiskiem ogólnosłowiańskim i wykazuje przebieg rozwoju typowy dla wspomnianego wyżej modelu semantycznego. Model ów jest obecny w różnych językach słowiańskich i pojawia się na poziomie najprostszyc tworców dewerbalnych: np. strus. *Старець, взирая, слезы ронить; отроковица, сматряя, сердце крушить*. (Евфр. Отразит. пис., 21. 1691 г.); *и прошу я васъ, чтобы не иметь на меня гневу и себя о том не крушить* (Фрол Скобеев (Покр.), 292, XVIII в. ~ XVII в. (СРЯ/SRYa XI-XVII 18, 92).

Podobnie w wypadku czasowników z przedrostkiem *съ-* (*so*) odpowiadających pol. przedrostkowi *s-*. W staroruskim znajdujemy wyraźne ślady rozwoju semantycznego od ‘kruszyć, rozdrabniać’ do ‘męczyć, dręczyć’, np. we frazie *сокрушати сердце*, a stąd do ‘wywoływać smutek, zmartwienie’ (СРЯ/СРЯ XI-XVII 26, 121 i n.). Dla rzeczownika odczasownikowego *съкрушение* w staroruskim są zaświadczone znaczenia odnoszące się zarówno do zniszczenia, zburzenia, np. pogańskich bałwanów (о скрушении идолъ), jak i do skaleczenia ciała (съкрушение лица твоего) albo efektu skaleczenia – rany. Można podejrzewać, że właśnie „rana cielesna” była ogniwem semantycznym poprzedzającym „ranę duchową” czyli żal albo rozpacz.

Czasownik psł. **krušiti* stoi też u źródła nazw uczuć w innych językach słowiańskich. Mały słownik staroczeski (MSČS 1978: 127) podaje derywaty odczasownikowe *skrušenje*, *vzkrúšenje*, *skrušenost* w znaczeniach ‘żał’, ‘pokora, skrucha’. Także w serbskim, chorwackim i słoweńskim słowo *skrušenost* może oznaczać żal za popełnione grzechy.

Pol. *skrucha*

Pol. *skrucha* ma znaczenie wyraźnie wyspecjalizowane, zawężone do sfery sakralnej. Wyraz jest zaświadczony dopiero od XVI w., ale źródła staropolskie pokazują, że samo pojęcie związane z żalem z powodu popełnionych grzechów wykształciło się już w XV-tym wieku. Wskazuje na to czasownik *skruszyć* występujący przede wszystkim w znaczeniu ‘poenitentiam efficere’, a także formacja dewerbalna *skruszenie* głównie w znaczeniu dzisiejszej *skruchy*. Przyczyną pojawienia się tego wyrazu w tekstach o charakterze religijnym mogła być podstawa łacińska. Por. np. *cor contritum* (w literalnym znaczeniu ‘starte’), któremu w tekście polskim odpowiada *serce skruszone*, choć równie często *skruszenie* i *skruszyć* występują jako odpowiedniki łacińskich wyrazów *compunctio* i *compungere*, dla których podstawą motywacyjną jest klucie, a nie kruszenie (SSp 1980: 8, 256). W Słowniku polszczyzny XVI wieku *skrucha* występuje 164 razy, imiesłów *skruszony* 137, inne formacje są zdecydowanie rzadsze (*skruszyć* 39, *skruszenie* 14, *skruszyć* 9, *skruszać* 1 - <http://spxvi.edu.pl/indeks/>). Można z tego wnioskować, że już w XVI-tym wieku wyraz *skrucha* ustabilizował się w znaczeniu religijnym, wypierając wcześniejszą formację *skruszenie* i wydaje się prawdopodobne, że nie występował w szerszym znaczeniu odnoszącym się ogólnie do uczucia smutku, czy załamania. Potwierdzają to zapożyczenia do języków ościennych. Choć współcześnie w języku białoruskim *скруха* ma znaczenia smutku i żalu (‘туга, маркота’; ‘жаль, шкадаванне’, ТСБМ /TSBM 1983: 5, 182 i ТСБЛМ/TSBLM 2016: 757), potwierdzone również w źródłach dialektalnych z Homelszczyzny: *сукрушны* ‘współczujący’, *сукруха* ‘żał; smutek’ i z Grodna: *скрух* ‘smutek’, adv. *скрухліва* ‘smutno’ (Сцяшковіч/Stsyashkovich 1983), to XVI wieczne źródła poświadczają wyłącznie znaczenie ‘skrucha’ (ГСБМ/GSBM 2011: 31, 383-384). To samo znaczenie poświadcza wydany pod koniec dziewiętnastego wieku słownik języka białoruskiego autorstwa Nosowicza (Носович/Nosovich 1870: 587). W języku ukraińskim dla słowa *скруха* poświadczone są zarówno znaczenia odnoszące się do emocji: ‘ciężki gniotący nastrój’, (poświadczenia z lat 1939, 1958) ‘żał, współczucie’ (z lat 1950, 1965), z derywatami: *скрушний*, *скрушино*, *скрухо* (СУМ/SUM 1978: 9, 327 i 330), jak i należące do terminologii religijnej ‘skrucha, wyznanie winy’ (СУМ/SUM 1978: 9, 327). Starsze źródła poświadczają przede wszystkim znaczenie równe polskiemu: *скруха* ‘skrucha’ (дай їх серцу скрухи, би ся спам’ятали; І такий він, сіромаха, смутненькій... у такий скрусі, що мені жалько стало, Гринченко/Grinchenko 1909: 4, 145), *скруха* ‘Reue, Busse’, ale także ‘Gram, Kummer, Trübsal’ (Желеховский/Zhelehovskiy 1886: 2, 880). W odróżnieniu od badaczy białoruskich, którzy przyjmują zapożyczenie z języka polskiego (ЕСБМ/ESBM 2008: 12, s. 154, Булыка/Bulyka 1980, 134), etymologiczny słownik języka ukraińskiego nie zajmuje wyraźnego stanowiska

odsyłając wyrazy *скръ̀ха*, *скръ̀хо*, *скръ̀хнути*, *скръ̀шити*, *скрушнѝй* pod *крѹ̀шити* 2, ЕСУМ/ESUM 2006: 5, 289. Wobec całkowitego braku wyrazu *скръха* w języku rosyjskim wydaje się oczywiste, że nie jest on derywatem wschodniosłowiańskim, ale zapożyczeniem, również semantycznym, z języka polskiego. Znaczenia inne od sakralnego powstały w języku ukraińskim i białoruskim wtórnie.

Bułg. *покрѹса*

W wypadku bułg. *покрѹса* próżno szukalibyśmy znaczenia, które dominuje w języku polskim. Podstawowym znaczeniem podawanym przez Речник на българския език – on-line jest ‘męczące, nieprzyjemne uczucie smutku, przygnębienia, braku nadziei, bezsilności’. Dawnym, i niewątpliwie wcześniejszym, na co wskazuje motywacja słowotwórcza, znaczeniem jest ‘znieważenie czegoś cennego, świętego; profanacja’. Korpus języka bułgarskiego (БНК/BNK) podaje 379 poświadczeń dla *покрѹса* i formy określonej *покрѹсата*, co jest liczbą bardzo małą w porównaniu do poświadczeń bliskich znaczeniowo *скръ̀б(та)* (7650) i *тъга(та)* (7044). Korpus jest oparty na źródłach powojennych (od 1945 roku) i przytacza tylko cytaty, w których *покрѹса* ma znaczenie emocji. Często pojawia się wraz z innymi nazwami uczuć, np. *тъга* и *покрѹса*; *ужас* и *покрѹса*; *отчаяние* и *покрѹса*; *скръ̀б* и *покрѹса* 3; *разочарование* и *покрѹса*. Opierając się na ograniczonej liczbie użycia interesującego nas wyrazu i widocznych stałych kolokacjach, z których najbardziej charakterystyczną jest związek z przymiotnikiem *дълбок* ‘głęboki’, można sądzić, że rzeczownik *покрѹса* zdąża w kierunku frazeologizacji swego użycia. Już dziś jest on określany jako książkowy i często spotykany w zwrotach kondolencyjnych: с *покрѹса* и *дълбока* печал узнахме за (...) смърт; С *дълбока покрѹса* научих за кончината; Изразява *дълбока покрѹса* от (...) obok innych sformułowań, takich jak np. с *дълбока болка* и *прискъ̀рбие* Ви съобщаваме (...).

Покрѹса jest derywatem wstecznym od *покрѹся*, perf. *покрѹсам*. Pierwotnym, dziś notowanym jako przestarzałe, znaczeniem tego czasownika było ‘ganić, potępiać’, ‘oczerniać’, notowane też w słowniku Najdena Gerova (Геров/Gerov 1901: 4, 141). Por. przykłady z dzieł Ivana Vazova (np. *покрѹси* нашето честно име, *зачерни* фамилията) РСБКЕ/RSBKE 1957: 2, 622. Wyraz *покрѹса* powstał zapewne na gruncie języka literackiego, ponieważ nie notują go słowniki dialektalne. Dial. *пòкруш*, *пòкръш* ‘razruha, poraża’ (Петков/Petkov 1974: 106) powstało niezależnie od niej jako derywat od niepoświadczonego **покрѹша*, analogicznie do dewerbalnego *пòкръш* opartego na *покръ̀шѝа* (БЕР/BER 5, 487).

Od strony formalnej zwraca uwagę nieoczekiwany w tej rodzinie konsonantyzm *s-*, zamiast oczekiwanych *-ch-* : *-š-*. W słowniku Najdena Gerova są notowane także inne czasowniki z tą spółgłoską, np. *покрѹсам*, *покрѹсам*, *покрѹсувам* ‘ganić, poniżać; oczerniać’ (Геров/Gerov 1901: 4, 141). Tak w bułgarskim, jak i w innych językach słowiańskich, wyraz z tym konsonantyzmem notowany jest jako górniczy termin techniczny: bułg. dial. *крѹс* i *крѹсец* ‘grudka soli’, czes. dawne plt. *krusy* ‘ts.’, pol. dawne *krusiec* ‘ruda ołowiana’. Za najprawdopodobniejsze objaśnienie uważany jest wpływ wyrazów, w których spółgłoska *-s-* w sposób regularny zachowała się przed *-t-*, mianowicie bułg. dial. *крѹстѝц* ‘grudka soli’, stpol. *kruściec* ‘minerał, ruda’ (więcej na ten temat Sławski 1953-1982: 3, 180-182 s.v. *krusiec*). Trudno zgodzić się z mniemaniem wyrażonym w (БЕР/BER 1986: 3, 29), że wyraz *крѹсам* ‘poniżać, obrażać’ jest derywatem od wspomnianego wyżej bułg. dial. *крѹс* ‘grudka soli’. Nie pozwala na to całkowita rozbieżność znaczeń. Wyraz *крѹсам* ‘обиждам някого с думи; прекалявам с нещо’ oraz *покрѹса* ‘силно душевно сътресение’, *покрѹсам* : *покрѹсам* ‘съкрушавам, сломявам душевно’ (por. БЕР/BER s.v. *покрѹся* 1999: 5, 487),

są ze sobą bezpośrednio związane, ale w wypadku *крус* i *крусам* można mówić jedynie o niewytłumaczonym bliżej wpływie.

Temat artykułu został wybrany przeze mnie ze względu na charakter publikacji poświęconej mojej nieodżałowanej Koleżance – Lilianie Dymitrowej-Todorowej.

LITERATURA

- MSČS 1978: *Bělič, J., A. Kamiš, K. Kučera*. Malý staročeský slovník. Praha.
- Sławski 1952-1982: *Sławski, F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 1-5. Kraków.
- SP XVI 1966-: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. R. M. Majenowa et al. Wrocław.
- SStp 1953-2002: *Słownik staropolski*. Red. S. Urbańczyk. T. 1-11. Kraków.
- БЕР 1971-: *Български етимологичен речник*. Съст. Вл. Георгиев и др. Т. 1-. София (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sast. Vl. Georgiev et al. Sofia).
- БНК: Български национален корпус (BNK: *Balgarski natsionalen korpus*) <<http://search.dcl.bas.bg>> 31.10.2021
- Булыка 1980: *Булыка, А. М.* Лексичныя запазычанні у беларускай мове XIV-XVIII ст. Мінск (Bulyka 1980: *Bulyka, A. M.* Leksichnyja zapazychanni u belaruskaj move XIV-XVIII st. Minsk).
- Геров 1895-1904: *Геров, Н.* Рѣчникъ на блъгарскый языкъ. Т. 1-5, Пловдив (Gerov 1895-1904: *Gerov, N.* Rechnik na blagarskyu yazyk. T. 1-5. Plovdiv).
- Гринченко 1907-1909: *Гринченко, Б. Д.* Словарь украинскаго языка. Т. 1-4. Киев (Grinchenko 1907-1909: *Grinchenko, B. D.* Slovar' ukrainskago yazyka. T. 1-4. Kiev).
- ГСБМ 1982-2017: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Рэд. Булыка, А. М. Т. 1-37. Мінск (GSBM 1982-2017: *Gistarychny slownik belaruskay movy*. Rjed. Bulyka, A. M. T. 1-37. Minsk).
- ЕСУМ 1982-2012: *Етимологічний словник української мови*. Ред. кол.: О. С. Мельничук et al. Т. 1-7. Київ (ESUM: *Etimologichniy slovník ukrai'ns'koi' movi*. Red. kol.: O. S. Mel'nichuk et al. T. 1-7. Kyi'v).
- Желеховский 1886: *Желеховский, С.* Малоруско-німецкий словарь. Т. 1-2. Львів. (Zhelehovskiy 1886: *Zhelehovskiy, Je.* Malorusko-nimetskiy slovar. T. 1-2. L'viv).
- Носович 1870: *Носович, И. П.* Словарь белорусскаго наречія. Санкт-Петербург (Nosovich 1870: *Nosovich, I. P.* Slovar' belorusskago narechiya, Sankt-Peterburg).
- Петков 1974: *Петков, Ив. П.* Еленски речник. -В: Българска диалектология 7, 3-175. София (Petkov 1974: *Petkov, Iv. P.* Elenski rechnik. -V: *Balgarska dialektologia* 7, 3-175. Sofia).
- РСБКЕ 1955-1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Ред. кол. Т. 1-3. София (RSBKE 1955-1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Red. kol. T. 1-3. Sofia).
- РБЕ – on-line: *Речник на българския език – on-line* (RBE – on-line: *Rechnik na balgarskia ezik – on-line*) <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/покруса>> 31.10.2021
- Сцяшківіч 1983: *Сцяшківіч, Т.Ф.* Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мінск (Stsyashkovich 1983: *Stsyashkovich, T. F.* Slownik Grodzenskay voblastsi. Minsk).
- СУМ 1970-1980: *Словник української мови*. Ред. И. Білодід. Т. 1-11. Київ (SUM: *Slovník ukrai'ns'koi' movi*. Red. I. Bilodid. T. 1-11. Kii'v).
- СРЯ 1975- : *Словарь русского языка XI-XVII вв.* Ред. Бархударов, С. Г. et al. Т. 1-. Москва, (SRYa 1975- : *Slovar' russkogo yazyka XI-XVII vv.* Red. Barhudarov, S. G. et al. T. 1-. Moskva).

- ТСБЛМ 2016: *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. Рэд. Суднік, М. Р., М. Н. Крыўко. Мінск, (TSBLM 2016: *Tlumachal'ny slownik belaruskay litaraturnay movy*. Red. Sudnik, M. R., M. N. Krywko. Minsk).
- ТСБМ 1977-1984: *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. Рэд. Лобан, М.П. et al. Т. 1-5. Мінск (TSBM 1977–1984: *Tlumachal'ny slownik belaruskay movy*. Red. Loban, M. P. et al. Т. 1-5. Minsk).
- ЭСБМ 1978- : *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Рэд. В. У. Мартынаў et al. Т. 1-. Мінск (ESBM 1978- : *Jetymalagichny slownik belaruskaj movy*. Rjed. V. U. Martynau et al. Т. 1-. Minsk).